

Відлуння Голодомору 1932—1933 років: наслідки та уроки

*"Навіки проклятий той буде,
хто 33-й рік забуде"
(Народна приказка)*

Не згасає Свіча Пам'яті про жертви Голодомору 1932—1933 років в Україні. Ті роки живуть не тільки в спогадах очевидців, яких залишилось вже дуже мало, а й у нашій підсвідомості, ментальності та генетичній пам'яті. Бо ми — нащадки тих, хто вижив, і не маємо права на забудькуватість та емоційну нечутливість попри людське бажання забувати про гірке, шукаючи в минулому приємні спогади. Адже ці болючі сторінки життя є невід'ємною частиною і нашого сьогодення, і, зрештою, майбутнього.

Тема Голодомору як одна з живих і правдивих складових історії України є невичерпною та актуальною для широкого кола дослідників. До списку бібліографічних джерел у темі сьогодні внесено понад шість тисяч публікацій, значна частина яких знаходиться в фондах Державного архіву друку Книжкової палати України. Чільне місце серед видань цієї тематики посідає "Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років", яка має вийти друком до 75-ї річниці Голодомору. У ній — 17 обласних томів, один — міста Києва, ще один — центральний, зведений. Серед нових надходжень — збірники спогадів, матеріали регіональних науково-практичних конференцій, авторські дослідження тощо, в яких ґрунтовно досліджуються різні сторони цієї трагедії — політичні, загальноісторичні, демографічні [1, 2].

Однак висвітлення відлуння і наслідків Голодомору в усій багатоплановості соціальних, психологічних, етнокультурних та інших аспектів подається, здебільшого, у загальному контексті теми і залишає широкий простір для наступних доробок. Більшість українських дослідників Голодомору певні, що починаючи з 20-х років ХХ століття відбувався глибокий злам історичної традиції нашого народу [2]. Багато рис, притаманних сьогоденню, не випливають безпосередньо з попередньої культури українців — зв'язок часів перервався. Події 20—30-х років ХХ ст. зруйнували не тільки соціально-економічний та побутовий уклад життя, а й викоринили культурні традиції й знищили їхніх носіїв.

Внаслідок політики ліквідації куркуля й колективізації в деяких місцевостях України, зокрема на Уманщині, не лишилося жодної тамтешньої селянської родини, і села були наново залюднені переселенцями з інших місць. "Пролетарізований селянин" не повинен був жити у рідній, від діда-прадіда успадкованій домівці. Уявлення "рідної хати" стало в Україні анахронізмом. Другорядними у своїй країні почувалися селяни ще й тому, що запроваджена у грудні 1932 року в СРСР паспортна система не торкнулася селянства. Безпаспортні селяни були закріпачені за колгоспами як безправні державні найманці аж до 1956 року [3].

Після того, як катастрофічні наслідки спустошення села голодомором стали очевидними, постановою Всесоюзного переселенського комітету (ВПК) при Раді Народних комісарів СРСР від 1 жовтня 1933 року "Про переселення 20 000 господарств в Україну", розпочалося "добровільно-примусове", а точніше, насильницьке переселення представників інших етнопонаціональних груп на проживання у вимерлі від голоду місцевості України. На 9 грудня 1933 року в Україну прибуло 238 потягів, які привезли 16 310 господарств колгоспників, 83 604 члени їхніх сімей, 10 394 коня, 16 095 корів та 26 285 голів дрібної худоби [2], а вже 29 грудня ВПК рапортував про те, що "...преподанный план переселення виконан на 104, 76%. Всего переселено 21 856 колхозных хозяйств, 117 149 человек, 14 879 лошадей,

21 898 коров и 38 705 голов разного скота..." [3]. Болісно приживалися переселенці на чужих для них територіях, але то була хода "великого перелому" на селі.

Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-історичний спадок, власні славні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби, а тому й становила певну загрозу для геополітичних намірів тоталітарної держави. Тому, як стверджують дослідники, припинення з грудня 1932 року "українізації" на Кубані, Північному Кавказі, а також в Україні, з розгортанням масових гонінь та судових процесів над українською інтелігенцією, переведенням діловодства, преси з української на російську мову, не було випадковим фактом [3, 4]. Якщо суцільна колективізація і голод фізично зруйнували соціально-економічні підвалини національної самобутності українських селян, то припинення "українізації" стало засобом духовної руйнації народу. Самостійні українські хлібороби ставали колгоспниками-кріпаками, які примусово виконували безкінечні державні замовлення за символічну і мізерну платню.

Терор голодом допоміг виховати соціальну однорідність — радянський народ, якому роками прищеплювали покору і відданість системі. Оге сліпе поклоніння владі, "законопослушність" і соціальна терпимість за формою "аби не було війни і голоду, а все інше переживемо", успадковане почуття страху, особливо до реформ, дають свої плоди й досі.

Іноді дивуються: чому голодні люди не повстали, не боролися з владою? Не могли боротись, тому що не мали сил ні моральних, ні фізичних. Ось як говорить про це Григорій Бевз, учасник і свідок того лиха: "...Спочатку були репресовані і вислані з сіл усі сміливіші, енергійніші та ініціативніші чоловіки, які могли б протидіяти комнезамівцям, а частина була розстріляна, щоб інші боялися. А за комнезамівцями стояла влада: міліція, тюрма, суди, армія, ГУЛАГи... Тому спершу селяни боялись навіть слово сказати, яке б не сподобалось владі. А згодом, коли більшість голодуючих уже й кілометра пройти не могли, про будь-який опір не могло бути й мови..." [5]. Той голод, як свідчать очевидці, був настільки сильним і мученицьким, що терпіти його було важче, ніж гострий біль. Змінювалось не тільки тіло голодної людини, перетворюючись на кістяк, змінювалась її психіка. Втрачалось чуття: зникала брідливість, без розбору до їжі додавались різні нехарчові добавки. Байдужа до себе, людина втрачала співчуття до інших. Дії ставали автоматичними, рухи повільними, щезала воля. Одні люди за таких умов перетворюються на звірів, інші втрачають розум, а переважна більшість голодуючих байдужують до всього, крім їжі, перетворюються на смиренних і покірних. Не могли селяни за таких умов повстати, як це було у 1921—1923 роках, бо голод, як безкровна війна, зламав опір людей, а будь-які спроби протесту жорстоко придушувалися. Страх надовго в'ївся у свідомість людей, пускав своє гідке коріння, захолював доносити і лжесвідчити, породжував моральну податливість, масове терпіння і безнадію. Ще й дотепер у садибах сільських старожилів, які пережили голод, з року в рік не вибуває мішок з борошном "про запас", а покоління, які не знали голоду, генетично бояться його, будь-які продовольчі ускладнення у них асоціюються неминуче з голодом. Таке воно відлуння трьох голодоморів, що його за чверть віку пережили українці.

Трагічними стали роки голодомору для української інтелігенції, яка значною мірою генетично і соціально була пов'язана з селом. Під прес згортання "українізації" разом з її носіями та ініціаторами потрапляли і сільські вчителі, і

наукові працівники. Втрати українських культурнотворчих кадрів становили тоді майже 2/3 їхнього чисельного складу. Лише упродовж 1932—1933 років кількість наукових працівників в УСРР зменшилася на 1649 осіб [2]. У 1933 році з Наркомун освіти УСРР звільнили майже 200 "націоналістів і ворожих елементів", а також тих, хто "не виправдав довір'я". В обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінили повністю керівництво, у районних — на 90%.

На повну силу розгорнулася боротьба зі "шкідництвом" учених-аграрників, які, начебто, "...прагнули викликати в країні голод і взагалі зруйнували сільське господарство". У 1933 році з Академії сільськогосподарських наук було "вичищено" 119 співробітників і, фактично, знищено сільськогосподарську науку. Цього ж року практично був розігнаний Український науково-дослідний інститут педагогіки. Особливо важкою була доля сільських вчителів. У голодні роки припинили централізоване постачання хлібом учителів інтернатних установ, скасували систему гарячих сніданків для школярів. Педагоги у пошуках порятунку від голодної смерті жebraкували, на фоні суцільної руйнації села морально та психічно деградували, вдавались до пасивного опору — самогубства. На численні прохання про допомогу продовольством відповідь чиновників "згори" була одна: "Учителі — народ свідомий, хай перетерплять". Немає статистики смертності від голоду серед педагогів, як і представників інших соціально-професійних груп села. Вони розчинились серед жертв Голодомору у графі "сільське населення". Тож восени 1933 року в багатьох сільських школах України не було ні вчителів, ні учнів. "Дефіцит педагогів" у 1933 році становив 30 тисяч [2]. На довгі роки потому залишив Голодомор після себе на селі не тільки сумну статистичну, а й трагічну морально-психологічну згадку...

У селянина традиційно приватновласницька психологія. Матеріальні блага, що нагромаджувались працею поколінь, ставали уособленнями сили, гідності та самоповаги їхнього власника. Так само підвалинами гідності й основою буття українця була його християнська віра. Тому, щоб знищити гідність людини і хлібороба, зруйнувати духовну скарбницю, тоталітарна влада намагалась знищити Церкву, а в реформування села входила і заміна християнських традицій радянськими. Насамперед це стосувалося найбільших християнських свят — Різдва та Великодня. В "соціалістичному перевихованні села" були задіяні усі можливі ідеологічні та практичні методи роботи. Велику роль у цьому відіграла створена в 1925 році Спілка вояк безвірників СРСР (СВБ), завданням якої була "не тільки пропаганда, а й практична антирелігійна робота, безпосередньо пов'язана з соціалістичним будівництвом та боротьбою за новий побут, участь у місцевому господарському житті й кампаніях" [2]. Наявні в Державному архіві друку Книжкової палати України видання журналу "Безвірник" за 1932—1933 роки переконливо свідчать про жорсткі наступальні методи "безвірницької боротьби" на селі. Соціалістичне перевиховання селян у колгоспах полягало, здебільшого, в тому, щоб примусити їх працювати практично без оплати, вихідних та свят. "Безвірники" мусили бути ударниками — так, під час антиріздвяної кампанії 1932 року безвірники багатьох колгоспів проводили "антирелігійну роботу" не тільки художніми заходами (постановкою антирелігійних п'єс, інсценівок тощо), а й зустрічали Різдво червоними валками хлібозаготівель та збиранням посівного матеріалу за допомогою "буксирних" бригад. Виконуючи ряд постанов, що стосувались планів хлібо- та м'ясозаготівель, а також єдиного сільськогосподарського податку, осередки СВБ на місцях діяли майже безконтрольно. Безвірників зобов'язували "ще тісніше об'єднати колгоспні маси навколо Ленінської комуністичної партії, а колгоспну торгівлю хлібом та м'ясом, як і хлібозаготівлю — організувати" [7].

На місяцях це трансформувалося у здирицтво з селян, боротьбу з священиками, віруючими та знищенням храмів або перетворенням їх у зернохосовища, в яких збіжжя просто гнило. Спеціальне рішення (вересень 1932) про запровадження "безбожної п'ятирічки" та ліквідації в СРСР до 1937 року всіх релігійних конфесій і різних зовнішніх виявів релігійності ще більше активізувало безвірницький рух. Одночасно з фінансуванням індустріалізації та колективізації сільського господарства селяни мусили зміцнювати обороноздатність Радянського Союзу. До 15-ї річниці жовтня СВБ України передала Червоній армії літак "Безвірник України". Одночасно з цим селян примусили здавати гроші ще й на побудову підводного човна "Войовничий безвірник". А голодуюче село вже не в змозі було задовольняти безкінечні фінансові позики. Так практика "витискування останнього" за допомогою "чорних дощок", "буксирів" та інших механізмів доведення до зубожіння призводила не тільки до втрати будь-якої приватної власності, а й перетворювала ледь живих від голоду селян у сліпих виконавців волі влади. Очевидці голоду свідчать і про грабунки сільських цвинтарів у пошуках золота, яке можна було б обміняти на хліб в "торгзінах". Розкопані та пограбовані могили незабаром приймали нові тіла жертв Голодомору — небіжчиків не ховали, а просто скидали в розграбовані могили [6]. Відбувалось винищення людської душі, яке дорого обійшлося наступним поколінням.

Одним з болючих наслідків Голодомору є небачена хвиля дитячої безпритульності тих років. Так, у липні 1932 року Уманське районне правління добровільного товариства "Друзі дітей" створило притулок на 600 дітей і за 48 годин заповнило його. Загальна кількість підібраних безпритульних дітей, за даними обласних комітетів, на 5 липня 1933 року становила: по Дніпропетровській області — 23 487, Донецькій — 16 886 та Одеській — 10 757 дітей [8].

На жаль, діяльність різних громадсько-суспільних організацій, які могли б допомогти голодуючим, обмежувалась переважно, незначними акціями, а то й просто урядовими постановами і наказами. Профспілки, комсомол, Червоний Хрест, вітчизняні журналісти намагалися заперечити сам факт масового голоду. Значна сума прибутків Українського Червоного Хреста у 1933 року — 63 млн крб. — не була використана для допомоги голодуючим тому, що "голоду не було" й інструкціями "згори" не лише заборонялося лікарням цих установ надавати допомогу голодуючим, а й приписувалося справжні причини смерті від голоду маскувати під різноманітні хвороби. Наприкінці 1932 року свідчення про смерть заборонили виписувати взагалі, а порушників інструкції жорстоко карали [2].

Офіційна точка зору заперечувала сам факт голоду. В директивних документах — ані згадки про нього. Преса тих часів, що зберігається в фондах Державного архіву друку Книжкової палати України, містить такі вирази: "продовольчі труднощі", "прорив на господарському фронті", "допомога від недороду" тощо.

Зате фольклор, як живе джерело душі народу, висловлює народну думку про українську трагедію. Прислів'я, приказки, пісні влучно і правдиво розповідають про трагічні часи: "Серп і молот принесли голод", "Нема хліба, нема солі, комуністи плещуть у долони", "Ой за ті колоски відбула я в Соловки", "В тридцять третьому году помирають на ходу". "Сумну пісню колгоспника про голод", написану кобзарем Є. Мовчаном, співали 225 кобзарів України і за це поплатилися життям: наприкінці 1934 року їх скликали на зліт народних співців і за містом усіх розстріляли.

Член Асоціації дослідників голодоморів в Україні Петро Яшук наводить фразу Л. Кагановича, сказану ним у 1933 року англійському журналістові Е. Креншов на запитання про голод в Україні і виявлені випадки людодіства: "Нехай краще вони самі себе їдять, ніж вони будуть їсти нас..." [3].

Усвідомлювати і вивчати трагедію Голодомору 1932—1933 років в Україні буде кожне нове покоління українців, знаходячи для себе в минулому відповіді на непрості питання свого буття.

У тисячах розповідей очевидців тих подій звучить для нас пересторога бути пильними, бачити за жакливими спогадами про Великий Голод і його причини, і наслідки. Знати треба усім, щоб ніколи не допускати повторення голодоморів.

Список використаної літератури

1. *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. — К. : Наш час, 2008. — 424 с.
2. *Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки* / С. І. Білокін, О. М. Веселова, Т. В. Вронська [та ін.]. — К. : Наук. думка, 2003. — 888 с.
3. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків* : міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. : матеріали / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) [та ін.]. — К. ; Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000. — 536 с.
4. *Веселова О. М.* Голодомори в Україні 1921—1923, 1931—1933, 1946—1947 : злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. — 265 с.
5. *Голодомори в підрадянській Україні* : праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / редкол: Веселова О. та ін.]. — К. ; Львів ; Нью-Йорк : М. П. Коць, 2002. — 724 с.
6. *Великий голод в Україні 1932—1933 років. У 4 т. Т. 3. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / Ін-т історії України НАН України. — К. : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. — 782 с.
7. *Постанови партії та уряду* — в центр безвірницької роботи // *Безвірник*. — 1932. — № 11/12. — С. 5—6.
8. *Пшеничний Т. Ю.* Голод 1932—1933 років в Україні : (на матеріалах південно-східних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Пшеничний Тарас Юрійович ; Держ. навч. закл. "Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди". — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 18 с.

Ірина Копитко,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку
Книжкової палати України